

Розділ 4

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 82-94:930

АЛЬОНА ТОРОПЦЕВА

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЗМУ ТА СУБ'ЄКТИВНОСТІ ЕГО-ДОКУМЕНТІВ ЯК ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ У ПОГЛЯДАХ ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВЦІВ

У статті розглядаються підходи зарубіжних науковців до еґо-документів як джерел з історії, зокрема таких їх специфічних рис, як психологізм та суб'єктивність. Питання доречності використання цієї категорії джерел саме в історичних дослідженнях викликає полеміку в зарубіжних наукових колах і дотепер. Проте на сучасному етапі розвитку зарубіжної історичної науки саме психологізм та суб'єктивність є визначальними характеристиками еґо-документів, що допомагають історикам скласти цілісну та детальну історичну картину. У статті також представлений аналіз поглядів іноземних науковців щодо надійності еґо-документів як історичних джерел, специфіки їх критики та дослідження, а також місця у сучасному джерелознавстві.

Ключові слова: еґо-документи, психологізм, суб'єктивність, зарубіжне джерелознавство, джерела особового походження.

Останнім часом джерела особового походження є предметом наукових зацікавлень не тільки вітчизняних, а й зарубіжних істориків. В зарубіжній історичній науці цим джерелам приділяється значна увага через проблематику визначення їхнього місця в системі джерел з історії. Полеміка серед науковців викликана специфічністю застосування джерел цього типу в історичних дослідженнях, а також їхніми характерними рисами, такими як суб'єктивність, психологізм, присутність емоційного компоненту тощо.

В Україні джерелознавчі дослідження зарубіжних науковців досі залишаються поза увагою. Проте, для критичного осмислення та аналізу джерел особового походження, зокрема специфіки їх використання як історичних джерел, вважаємо за необхідне вивчення зарубіжних досліджень останніх років.

Серед зарубіжних вчених, що займаються дослідженнями в галузі джерелознавства, зокрема вивченням проблематики еґо-документів, їх критики, а також значення як джерел з історії, – голландський історик Р. Деккер, дослідниці Дж. Волек, П. Фесс, М. Говелл та ін.

Метою статті є аналіз поглядів зарубіжних науковців щодо проблеми психологізму та суб'єктивності еґо-документів, а також впливу цих специфічних компонентів на доречність їх використання як історичних джерел.

У зарубіжній історичній науці джерела особового походження позначаються терміном «еґо-документи», назва якого вже одразу свідчить про наявність психологічного аспекту як специфічної риси цієї групи джерел. Проте, саме через присутність такої характеристики в зарубіжних наукових колах і донині триває полеміка щодо використання еґо-документів, зокрема мемуарів та щоденників, саме як історичних джерел.

З метою детальної оцінки проблематики питання варто зупинитися на понятті психологізму. Психологізм твору – це відображення художніми засобами внутрішнього стану персонажа, його думок, переживань, зумовлених внутрішніми й зовнішніми чинниками [1, 173].

Психологізм в літературі розглядається в трьох аспектах: як родовий атрибут словесної творчості (над-ідея сфери мистецького

аналітизму), як певне вираження психіки автора, як свідомо обраний естетичний принцип побудови твору, що ідентифікує цю цілісність [3, 40].

Визначальною рисою психологізму як специфічної риси твору є те, що він виступає як організаційний стильовий принцип, стильова домінанта, тобто головна естетична властивість, визначальна художня своєрідність твору [2, 30].

Поняття психологізму тісно пов'язане із поняттям еґо-документів, зокрема з мемуарами та щоденниками, адже через них автор передає своє власне індивідуальне бачення історії, свою візію, свою власну правду. Мемуари – це взагалі вибіркові записи, «редаговані версії записаного життя», в яких здебільшого автор пояснює результат свого життєвого шляху, а не записує його процес [7, 21].

Тобто, еґо-документи носять індивідуалізований характер, передають авторське сприйняття подій, пам'ять автора про його хвилювання, переживання, а також вони надають інформацію щодо його намірів, ідеології, культури, політичні та релігійні переконання тощо.

Так, ще донедавна в зарубіжній історичній науці існувала думка про ненадійність та недоречність таких джерел через їхню суб'єктивність та превалювання в тексті авторського еґо, що взагалі спростовує увесь сенс застосування подібних текстів в якості джерел з історії. Для їх використання в історичному дослідженні має бути проведена доскональна та детальна верифікація, а саме: з'ясування авторства джерела, періоду його написання, мотивів автора тощо. Саме через ці причини історики не часто зверталися до інформації, поданої в еґо-документах. До того ж, існують погляди про те, що такі тексти є здебільшого предметом дослідження для соціальних істориків, соціологів, психологів та лінгвістів, але не істориків. Так, мемуари, без сумнівів, є суб'єктивними, в них автор наводить власну позицію щодо окремих подій, процесів, особистостей. Історичні факти можуть бути перекохані автором, навмисно чи ненавмисно, у чому і проявляється індивідуальна авторська візія, авторське «Я». У цьому й полягає головна специфіка використання

джерел цієї категорії в історичній галузі. Історики навіть співвідносять мемуари із творами художнього жанру (вигаданими), в яких правда найчастіше перекохується [4, 31].

Проте, зарубіжні науковці віддають належне соціокультурному значенню джерел особового походження, зазначаючи, що вони демонструють тісний взаємозв'язок особистості та культури певного періоду, що безпосередньо впливає на їх характер як історичних джерел [10, 3].

Крім того, часто мемуари та автобіографії розглядалися як матеріал для наукового пошуку в галузі культури та історії культури або в літературно-історичному напрямі галузі літературних досліджень, ніж суто історичний матеріал [9, 189].

Тим не менш, в останні роки у зарубіжній історичній науці суб'єктивність мемуарів та щоденників розглядається все ж більш нейтрально, і навіть позитивно, а акцент, у свою чергу, робиться на те, що це є їх жанрова особлива риса. Так, Дж. Волек наполягає на комплексному дослідженню еґо-документів як джерел з історії, акцентуючи увагу на тому, що їх неможливо досліджувати одностороннє, застосовуючи лише історичний або літературний (лінгвістичний) підхід [12, 31]. Дослідниця також робить акцент на аспекті домінування в більшості еґо-документів, зокрема в автобіографіях та мемуарах, уяви автора та впливу цього чинника на характер джерел цього типу та доречність їх використання як історичних джерел [12, 32]. Саме з цього впливає проблема встановлення історичної правди, реального історичного минулого за автобіографіями, мемуарами тощо.

Останнім часом, через тенденцію до гуманізації науки безперечно посилюється увага до творів мемуарного жанру. Науковці почали приділяти увагу особистостям, особистісному досвіду, тому цінність еґо-документів як історичних джерел вже не піддається сумнівам, незважаючи на їх суб'єктивність. Мемуари та щоденники співвідносяться із особистістю автора, яка також є центральною категорією в таких джерелах. Науковий пошук поглиблюється та носить все більш індивідуальний характер [8, 14]. Категорія авторського «Я» стає центральним стрижнем

джерела, а індивідуальність автора базується на низці особистісних компонентів, що й робить кожен твір неповторним та унікальним.

Дж. Волек підкреслює значущість наявності в автобіографіях «саморефлексивного «Я» в тексті, а, у свою чергу, ідентифікація між автором та сюжетом робить автобіографії «унікальним самокритичним актом» [12, 34]. І саме присутність «авторського «Я» в текстах є опорною позначкою, орієнтиром автобіографій у загальних дискусіях. Незважаючи на те, що такі твори пишуться із застосуванням уяви, фантазії, вони завжди розповідають про реальних індивідуальностей, особистостей, які безперечно є суб'єктами історії [12, 38].

Дослідниця П. Фесс, розмірковуючи над феноменом мемуарів як історичних джерел, висловлює думку, що «проблема мемуарів» виражається в тому, що вони демонструють те, яким чином ми прагнемо виразити та детермінувати себе у сучасному світі [5, 111]. Така думка ще раз підкреслює глибокий психологізм мемуарних джерел, їхній тісний зв'язок із психологією автора, його самовизначенням та самоідентифікацією.

Проте, П. Фесс наполягає на важливості використання подібних джерел, адже, на її думку, саме люди та людська пам'ять залишаються фундаментальною основою історичного досвіду [5, 111]. Вона також акцентує увагу на важливості психологічного компоненту мемуарів, зазначаючи, що історія зростає та розвивається у пам'яті людей, а історики у майбутньому будуть використовувати їх (із обережністю), для того, щоб реконструювати цю саму історію.

Е. Клейнреесінк, досліджуючи військові мемуари, наголошує на важливості використання мемуарної літератури з метою більш глибокого та детального розуміння особистості солдатів, культури, в якій вони живуть та питань, що їх турбують [8, 19]. Такі твори демонструють історика особливості авторської свідомості, напрями його думок, деталі суспільного життя, його устрою, що є вельми важливим для складання повної та цілісної історичної картини. І саме психологізм та суб'єктивність мемуарних творів є тим базисом, що допомагає історика зорієнтуватися у цих питаннях.

Автобіографія, у свою чергу, – це спосіб створення свого «Я», свого «его», особливий метод формування своєї свідомості [12, 89]. Такі джерела прямо пов'язані із психологічним компонентом, особистістю автора, проте саме це допомагає історика прослідкувати та проаналізувати зв'язок конкретної людини або категорії людей із історичними процесами, подіями, їхнє бачення історичних фактів, що є цінним для складання загальної історичної картини. Автори – свідки історії, а їх погляди, точки зору є безперечно важливими для усвідомлення особливостей мислення людей в той чи інший період. Мислення, менталітет, соціальні проблеми, особливості культури, зацікавлення населення – усе це є цінним для повного та детального історичного дослідження.

Дж. Волек вважає, що психологізм цієї групи джерел виражається в тому, що автор вибірково описує факти, події, що на його думку є важливими та цікавими. Автор є свідком минулого, але в його творах діє принцип вибіркової описування явищ.

Останнім часом его-документи стають об'єктом психологічних досліджень, в яких вони все ж розглядаються з урахуванням їх особливостей як історичних джерел, а також специфічних психологічних рис. Узагалі, его-документи як такі знаходяться на пересіченні філологічних, історичних, психологічних та соціальних наук. Дослідники в галузі психології зазначають, що его-документи є уособленням індивідуальної історії [6, 1239], у той час, як історики стверджують, що «его-документи – індивідуальний продукт певного автора» [8, 14].

З урахуванням специфіки психологізму его-документів важливими є наступні методи їх дослідження: біографічні методи, усно-історичні методи, доказування (верифікація) [6, 1239].

Сутність біографічних методів полягає в урахуванні деталей з життя автора – його дитинства, його особистісного становлення, окремих фактів, що спонукали автора до певних дій. Тим не менш, незважаючи на те, що певна частина его-документів, зокрема автобіографії, є розповіддю автора про себе, про своє життя, то, без сумнівів, мають місце

елементи фантазії, уяви, вигадки тощо. Ось чому его-документи, зокрема автобіографії, мемуари та щоденники, є безперечно цінним джерелом одночасно для істориків та дослідників з психології.

В рамках біографічних методів матеріали розподіляються на дві групи: первинні та вторинні. До перших відносяться комплекси автобіографічних матеріалів, зібраних дослідником, здебільшого методом інтерв'ю, другі – біографічні матеріали всіх інших типів – листування, щоденники, офіційні документи, фото – тобто всі матеріали, що не були створені з певною метою опублікування, а отже є більш об'єктивними [6, 1240].

Метод усної історії включає елементи біографічних методів та базується на здатності відтворювати, згадувати історичні факти за допомогою пам'яті, бажанням розповісти реальні історії, передати живий досвід.

Метод доказування полягає у ретельному розумінні пам'яті. Вказані методи тісно пов'язані з психоаналітичними дослідженнями, проте їх застосування є вельми важливим для історичного наукового пошуку. Вони – інструмент встановлення історичної правди щодо особи та життя автора

Окремі дослідники в історичній галузі (Дж. Волек) акцентують увагу на важливості аналізу психологічної сторони его-документів, зокрема мемуарів та автобіографій, зазначаючи на їх когнітивному та афективно-му компонентах [11, 448]. Саме вони у значній мірі впливають на суб'єктивний характер таких джерел, а звідси на ступінь їх достовірності та надійності як джерел з історії.

Отже, психологізм та суб'єктивність є одними з визначальних супутніх рис его-документів. Проте, до недавнього часу саме вони ставали причиною того, що джерела цієї групи не розглядалися зарубіжними істориками як незалежні та надійні історичні джерела. Так, вважалося, що превалювання в тексті авторського его та персоніфікований характер его-документів узагалі спростовує весь сенс їх використання як джерел з історії.

ALYONA TOROPTSEVA

THE PROBLEM OF PSYCHOLOGY AND SUBJECTIVITY OF EGO-DOCUMENTS AS SOURCES OF HISTORY IN THE VIEWS OF FOREIGN SCIENTISTS

The article deals with the approaches of foreign scholars to ego-documents as sources of history, in particular their specific features, such as psychology and subjectivity. Today the question of the appropriateness

Однак сьогодні історичний науковий пошук стає детальнішим та значно поглиблюється, а тому ретельна джерелознавча критика его-документів сприяє посиленню до них уваги науковців. Зарубіжні історики віддають належне цій категорії джерел, адже вони деталізують дослідження та є вельми важливими для складання цілісної історичної картини. Психологізм та суб'єктивність его-документів додають історичному пошуку яскравості, деталістості та динаміки, що є неможливим за умови використання лише документальних джерел.

Список використаних джерел

1. Висоцька О. Психологізація образу персонажу в творах В. Вульф (на прикладі головного героя роману «Орландо»). *Молодий вчений. Філологічні науки*, 2017. №7 (47). С. 173–181.
2. Есин А. Психологізм русской классической литературы. Москва: Просвещение, 1988. 176 с.
3. Муввафак Т. Психологізм як основа побудови модерністського тексту в оповіданні Вірджинії Вулф «Пляма на стіні» («The mark on the wall») *Філологічні науки*, 2012. №10. С. 39–45.
4. Dekker, R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History / Rudolf Dekker. *Memoria y Civilización (MyC)*, 2002. №5. PP.13–37.
5. Fass P.S. The memoir problem / Paula S. Fass. *Reviews in American history*. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 2006. Vol. 34. № 1. PP. 107–123.
6. Guerra, A. M. C., de Oliveira Moreira, J., de Oliveira, L. V., & e Lima, R. G. The Narrative Memoir as a Psychoanalytical Strategy for the Research of Social Phenomena/ Andréa Máris Campos Guerra, Jacqueline de Oliveira Moreira, Lorena Vianna de Oliveira, Rodrigo Goes e Lima. *Psychology*, 2017. №8, PP. 1238–1253.
7. Howell M.C., Prevenier W. From reliable sources: an introduction to historical methods. Cornell University Press, 2001. 207 p.
8. Kleinreesink, L.H.E. On Military Memoirs. A Quantitative Comparison of International Afghanistan War Autobiographies. Leiden, 2016. 388 p.
9. Mortimer G. Eyewitness Accounts of the Thirty Years War 1618–48 / Geoff Mortimer. New York: PALGRAVE Houndmills, 2002. 214 p.
10. Stowe S. Making Sense of Letters and Diaries (From the Making Sense of Evidence series on History Matters: The U.S. Survey on the Web located at <http://historymatters.gmu.edu>)
11. Wallach J.J. Building a bridge of words: the literary autobiography as historical source material / Jennifer Jensen Wallach. Biography. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2006. Vol. 29, № 3. PP. 446–461.
12. Wallach J. J. Remembering Jim Crow: The literary memoir as historical source material (Doctoral Dissertation. University of Massachusetts: Amherst, 2004. 282 p.

of using this category of sources in historical research is causing controversy in foreign scientific circles. However, at the present stage of development of foreign historical science, psychology and subjectivity are the determining characteristics of ego-documents, which help the historian to draw up a coherent and detailed historical picture. The article also provides an analysis of the views of foreign scholars on the reliability of ego-documents as historical sources, the specifics of their critique and research, as well as the place in modern source science.

Key words: ego-documents, psychology, subjectivity, foreign source science, personal narrative.

АЛЁНА ТОРОПЦЕВА

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЗМА И СУБЪЕКТИВНОСТИ ЭГО-ДОКУМЕНТОВ КАК ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ВО ВЗГЛЯДАХ ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ

В статье рассматриваются подходы зарубежных ученых по исследованию эго-документов как источников по истории, в частности таких их специфических черт, как психологизм и субъективность. Вопрос целесообразности использования этой категории источников именно в исторических исследованиях вызывает полемику в зарубежных научных кругах до сих пор. Тем не менее, на современном этапе развития зарубежной исторической науки именно психологизм и субъективность являются определяющими характеристиками эго-документов, которые помогают историку составить целостную и детальную историческую картину. В статье также представлен анализ взглядов иностранных ученых в отношении надежности эго-документов как исторических источников, специфики их критики и исследования, а также места в современном источниковедении.

Ключевые слова: эго-документы, психологизм, субъективность, зарубежное источниковедение, источники личного происхождения.

УДК: 94:75 (477.7)

ВІКТОР ФІЛАС

ХУДОЖНЬО-ГРАФІЧНА ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСОНАЛІЇ

Після приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії в результаті російсько-турецьких воєн в останній чвертій половині XVIII століття перед її владою поставлено ряд завдань по розвитку та інтеграції нових земель. Разом з різними процесами розвитку та інтеграції регіону йшов і процес його активної візуалізації. З одного боку, створення конкретних візуальних панорамних зображень стало демонстрацією для широкої громадськості «обличчя» нових земель та їх інтеграції в ментальне та географічне уявлення населення імперії. З іншого боку, зображення ключових подій та перетворень у Північному Причорномор'ї було свого роду «довідку» влади про успіхи в інтеграції регіону, а також формуванні позитивного іміджу дії імперії в регіоні. Основними темами візуалізації регіону були зображення панорам місцевості та військових сцен.

Ключові слова: візуальні джерела, північно-причорноморський регіон, художники, ідеологія.

Після приєднання, в результаті російсько-турецьких воєн останньої чверті XVIII ст., Північного Причорномор'я до Російської імперії перед її урядом постав ряд першочергових завдань по освоєнню та інтеграції нових земель. Зазвичай в науковій літературі ці процеси освоєнню та інтеграції нових земель розглядаються під кутом заселення, наукового вивчення його ресурсного потенціалу, урбанізації, торгівлі, становлення промисловості,

аграрних відносин, політичних процесів тощо. Окрім цього відбувались і інші процеси свідомо спрямованні державою, насамперед візуалізації регіону, який відігравали свою визначену роль у цьому процесі освоєнню та інтеграції нового регіону однак залишився на маргінесі наукових інтересів. Процесу візуального освоєнню, який і досі не актуалізовано в історичній науці, залишив по собі унікальну інформацію про цей період.